
УДК 8

М. М. ЛЮЗНЯК

ФОРМУВАННЯ УЧБОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ КНИГИ НА РУСІ

Давні рукописні зразки учбово-педагогічної книги ще слабо або взагалі не вивчені не тільки в педагогічному плані, а й в книгознавчих аспектах. Отже, перед педагогічним книговиданням стоїть важливе завдання — внести свою частку у вирішення цієї складної проблеми. Це не тільки збагатить наші уявлення про рукописну учбово-педагогічну книгу, але й послужить важливим стимулом у розвитку самого педагогічного книговидання.

Створення на рубежах VIII—IX ст. Київської Русі сприяло благополучному розвитку культури, освіти, нових форм вихо-

вання і навчання. Для подальшого розвитку давньоруської культури і освіти важливе значення мало введення букво-звукового грецького алфавіту і фонетичної системи давньослов'янської мови. Це дозволило почати навчання рідною мовою, використовувати у процесі виховання твори усної народної творчості.

Питання освіти в Росії тісно пов'язувались з «книжними словесами», вся рукописна книжність цього періоду використовувалась в учбово-виховному процесі. Причому говорити про якусь диференціацію не доводиться, тому що всі рукописні книги можна рахувати популярними, доступними для найбільш широкого кола читачів. Тільки поступово, по мірі формування все більш складнішої системи народної освіти створюється більш чітка книжкова спеціалізація. В Росії це пов'язано з впровадженням книгодрукування, яке домінуватиме, починаючи з XVIII ст. До цього періоду весь досвід, що був зібраний в плані учбово-педагогічного книгописання і книгодрукування, є цікавим в плані формування і становлення популярно-педагогічної книги.

Найбільш ранні й правдиві відомості про виникнення джерел книжкової освіти на Русі відносяться до періоду діяльності великого князя київського Володимира Святославовича. З основними пам'ятками цього періоду можна ознайомитися по «Антології педагогической мысли Древней Руси и Русского государства XIV—XVIII вв.» [2]. Тут наведені тексти берестяних грамот, уривки із літописів і державних документів, в яких згадується про виховання й освіту. Хоча власне педагогічних творів тоді не було (педагогіка ще не була виділеною в самостійну область знань), педагогічна думка представлена у всій давньоруській культурі — усній народній творчості, побутових традиціях, звичаях, обрядах. Педагогічні ідеї і виховний досвід багатьох поколінь включались у літописи, повчання і т. д. В давньоруських книгах зустрічається немало висловів, порад і рекомендацій про виховання дітей. Особливе місце займала народна педагогіка: колискові пісні, казки, загадки, приказки, — які донесли до нас народна пам'ять. Вони є і невід'ємною частиною нашої педагогічної спадщини.

До нас дійшли й деякі зразки рукописних творів педагогічної думки, учбові посібники, як оригінальні, так і перекладні. Такі «Поучение» Володимира Мономаха (1117 р.), яке ввійшло в Лаврентієвський літопис, «Учение...» Кирика Новгородця (1136 р.) і перший російський педагогічний твір «Слово некоего калугера о чтении книг» київського книжника Іоанна, що було спеціально написане і включене в складений ним «Изборник 1076 года» та ін. Що стосується перекладних, то декілька педагогічних творів включено в «Изборник 1073 года», наприклад: математичні фрагменти Арістотеля, філософські трактати його послідовників і коментаторів. Першим і довгий час єдиним на Русі підручником з філософії і логіки була «Діалектика» Іоанна Дамаскіна, створена відомим візантійським мислителем у VII ст. і широко розповсюджена потім в перекладі в XIV ст.

«Діалектика» Іоанна Дамаскіна входила в склад «Великих Четьих-Миней» — зібрання всіх книг, що читалися в той час на Русі в XVI ст. Важливо також, що уже починаючи з XIV ст. у рукописах «Діалектики» знаходимо приписки на полях (маргіналії), що являють собою свого роду коментар. В більш пізній період такі коментарі переростають інколи в самостійні екскурси, з'являються алфавітно-предметні покажчики.

До нас дійшли й деякі зразки рукописних азбук, учнівських зошитів. Зокрема, азбука кінця IX ст. знайдена на стіні київського Софійського собору. Як пояснюється, написана вона школярем школи при цьому соборі для читання більш древніх текстів. При розкопках в Новгороді знайдені грамоти XI ст. із записами азбуки. По знайдених берестяних грамотах школярів, зокрема новгородського хлопчика Онфіма, вченими встановлений процес навчання давньоруських дітей грамоті, читанню і рахуванню.

Опираючись на літописні дані та інші джерела, дослідники встановили, що у 988 році князь Володимир Святославович організував Київську школу «вчення книжного». Тим самим, за словами літописця, Володимир «зорав» ґрунт для розвитку руської освіти, а його син Ярослав Мудрий — посіяв книжне вчення. В 1037 р. будується храм Софії, який стає центром руської освіти. При храмі Ярослав організував особливу перекладацьку школу.

Говорячи про тематику давньоруської книги, потрібно відмітити в ній домінування церковного змісту. Церковні книги відігравали в цей час виховну роль, використовувались як підручники. Так, життя святих входили в склад «вчительської літератури», що широко розповсюджувалась на Русі. Реальна потреба в розповсюдженні знань виражалась у функціонуванні книг про «життя святих» (патериків), збірників спеціального характеру, що використовувались для навчально-виховних процесів, — природньонаукового («Фізіолог», «Слово і сказання про звірів та птиць»), медичного («травники», «лікувальники», «звільники»).

В цілому ж педагогічна книга Древньої Русі носила енциклопедичний характер, а поняття освіта розумілось як вміння читати, користуватися книгами. Причому, в типологічному відношенні рукописна книга являла собою універсальну кладову знань (азбуковники, патерики, повчання і т. д.) і намічала певні шляхи спеціалізації в системі педагогічної книги.

Особливу роль у розвитку освіти зіграло книгодрукування. З його появою саме учбово-педагогічна книга відбирає у духовництва монополію на освіту. Адже першою книжкою, що вийшла у 1517 р. із білоруської друкарні Франциска Скорини, був «Псалтир», присвячений «дітям малим як початок всякє добро науки грамоти, ежи добре чести і мовити учит».

Перший російський «Буквар» нараховував 79 сторінок з заставками невеликого формату, він включав слов'янську азбуку. Появу другого видання спеціалісти пов'язують з історією зна-

менитої Острозької школи, яку сучасники називали академією.

Не випадковим, очевидно, є і те, що серед перших друкованих церковних книг російською мовою були й ті, що широко використовувались для навчання грамоті, — апостол, псалтир, євангеліє. Першою друкованою датованою книгою був «Апостол» (1564 р.). Учбове призначення мали і випущені пізніше два видання «Часослова» — богослужбової книги щоденних молитв. Іван Федоров та Петро Мстиславець надрукували в Литві (Заблуднові) ще два видання, що використовувались для навчання: «Евангелие учительное» (1569) і «Псалтырь с часословцем» (1570). Першим виданням Івана Федорова на Україні (Львів) був також «Апостол» (1574).

Книги Івана Федорова мали великий вплив на освіту і учбово-педагогічне книговидання в Росії. Першодрукар рахувався одним із великих методистів початкового навчання другої половини XVI ст. Його азбуки стали прикладом для наступних видань «Азбуки» Василя Бурцова (1634, 1637), букварів Симеона Полоцького (1679) і Каріона Істоміна (1694, 1696).

В період, що розглядається в статті, з'являються друковані книги з різних предметів. Так, в 1648 р. в Москві вийшла знаменита «Славянская грамматика» Мелетія Смотрицького, вперше видана в Києві в 1619 р. Вона служила підручником більше як 100 років, аж до появи «Русской грамматики» М. В. Ломоносова. Мали розповсюдження й інші граматики, створені для братських шкіл України й Білорусії, зокрема «Грамматика славянського языка» (1569) віленського вчителя Лаврентія Зизанія.

В 70-х роках XVII ст. у Києві був виданий підручник з російської історії «Синописис», який приписується Іннокентію Гізелю. Потрібно згадати про підручники, підготовлені і видані такими діячами руської освіти, як брати Іоанікій і Софроній Ліхуди. В 1687 р. вони видали «Краткую греческую грамматику, составленную по грамматике Константина Ласкаря» (для початкового етапу навчання), латинську граматику, що являє собою компіляцію із різних джерел; в 1689 — фізику і психологію; в 1690 — логіку («Яснейшее изложение всего логического действования»); в 1693 — піітику; в 1698 — риторику («Черты царственного красноречия»). Ці підручники використовувались для навчання в Слов'яно-греко-латинській академії.

В цей час збільшується число видань, призначених для щоденного читання. Особливо великою популярністю у читачів користувався збірник «Пролог» — зібрання житейських і повчальних творів. Зокрема, московське видання «Пролога» (1841 р.) було першою російською друкованою книгою для читання.

Для даного дослідження особливе значення має той факт, що вже в «граматиках», що використовувались для початкового навчання, поруч з текстами, що відносилися безпосередньо

до учбового предмету, були й елементи науково-узагальнюючого характеру, які можна співвіднести з дисциплінами, що вже остаточно склалися й по традиції називалися «поетика» й «риторика» (наприклад, «граматики» Лаврентія Зизанія, Мелетія Смотрицького і ін.).

Особливо важливо сказати про формування учбово-педагогічних книг довідково-енциклопедичного характеру. До їх числа перш за все відносяться так звані азбуковники. По суті спочатку це були збірники, в яких в алфавітному порядку розміщались статті по різних областях знань. Перші азбуковники на Русі з'явилися ще в древні часи. Найстаріший із відомих і тих, що дійшов до нашого часу, — азбуковник 1282 р. Особливо широке розповсюдження вони отримали в другій половині XVI ст.

До цього ж періоду відноситься і поява в нашій країні так званих потішних книг — свого роду ілюстрованих енциклопедій. Про широту їх тематики можна судити з опису малюнків до «Потішної книги», створеної в 1664 р. В малюнках ніби відтворюється щоденне життя і оточуюча природа у сприйнятті людини цього часу.

Володиміру Мономаху належить видатний пам'ятник древньоруської педагогічної думки XII ст. — «Поучение» дітям. Це перший педагогічний твір в середньовіковій Європі. За жанровою своєрідністю і педагогічним замислом воно не має аналогів в жодній літературі свого часу. В ньому ще в зародку ніби знаходяться ті педагогічні начала, які згодом розвиватимуться й поглиблять суттєво педагогіку. «Поучение» мало вплив на повчальні твори інших давньоруських авторів. Зокрема, запозичення із нього прослідковуються в «Наставлении о детях» великого князя Володимирського Константина Всеволодовича (1186—1219) і в «Поучении детям» (1206) княгині Марії.

На жаль, детальніша й глибша інформація щодо формування учбово-педагогічної книги на Русі заслуговує більш широкого дослідження й окремої статті.

1. *Адрианова-Перетц В. П.* Человек в учительной литературе Древней Руси // Тр. Отд. древнерус. лит-ры Ин-та рус. лит. АН СССР. Л. 1972. т. 27.
2. Антология педагогической мысли Древней Руси и Русского государства XIV—XVII вв. (Сост. С. Д. Бабишин, Б. Н. Митюров. М., 1985. 3. Антология педагогической мысли Украинской ССР / Сост. Н. П. Калиниченко. — М., : 1988. 4. Арифметика XVII ст. — Відділ рукописів Держ. б-ки СРСР ім. В. І. Леніна. Зб.р. Андропова, № 3. 5. Бабишин С. Д. «Поучение» детям Владимира Мономаха и его историко-педагогическое значение // Сов. педагогика, 1974, № 9. 6. Бабишин С. Д. Школи в Галицькій Русі // ЖЗв-тень, 1971, № 6. 7. Букварь Василия Федорова, сына Бурцова—Протопопова М., 1637. 8. Бурцев Василий. Азбука. М., 1634. 9. «Изборник» 1076 года / Под ред. С. И. Коткова. М., 1935. 10. Ихав лис через ліс: Українські народні лічилки. К., 1984.

Стаття надійшла до редколегії 20.10.90.